

معرفی دایرةالمعارف قرآن لاورنس کاند، هامبورگ^۱

پژوهش آکادمیک جدی و جامع درباره قرآن در غرب دست‌کم به تاریخ قرآن نلدکه بازمی‌گردد که نخستین بار اواسط قرن نوزدهم منتشر شد و از آن پس پژوهش‌های قرآنی یکی از زمینه‌های پربار در حوزه مطالعات اسلامی و عربی شده است. در چند دهه اخیر نیاز به مرجعی جامع درباره قرآن پدید آمده و اثر حاضر نخستین تلاش در سطحی گسترده و تخصصی در دانش پژوهی غربی محسوب می‌شود.

به‌سادگی می‌توان دریافت که جین دمن مکاولیف و تیم ویراستاری‌اش به‌دقت فکر کرده‌اند که چطور می‌توان مطالب گسترده‌ای را که باید در چنین کتابی گنجانده شود، بهتر عرضه داشت. در وهله نخست، مداخل به جای حروف‌نگاری اصطلاحات عربی به زبان انگلیسی (چنان‌که به‌طور مثال در دایرةالمعارف اسلام سامان یافته)، با عناوین انگلیسی آمده‌اند. این کار نه تنها دسترسی به مطالب کتاب را برای محققان دیگر حوزه‌های علوم و کاربران عمومی آسان‌تر می‌سازد، بلکه افزودن مداخلی چون «باستان‌شناسی و قرآن» و «رایانه و قرآن» را میسر کرده است. همان‌طور که این مثال‌ها نشان می‌دهند، ویراستاران کوشیده‌اند محدودیت‌های مربوط به طبقه‌بندی‌های سنتی را بشکنند و بر مبنای چشم‌اندازها و نیازهای تازه مفهوم‌سازی کنند. بدین

معرفی‌های دایرةالمعارف قرآن به زبان انگلیسی

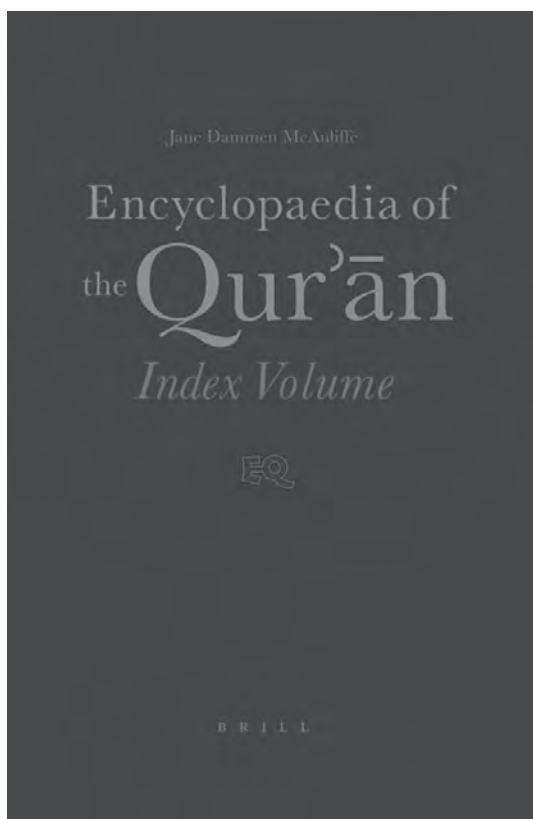
ترجمه سیدعلی آقایی

Encyclopaedia of
the Qur'an

ترتیب، آنچه رخ نموده، مجموعه کاملی از تحقیقات معاصر درباره همه جنبه‌های قرآن است که فهم کنونی از متن مقدس اسلام را با همه گستردگی و تنوع بازنمایی می‌کند. محققان مسلمان و غیرمسلمان، هر دو در این کار مشارکت داشته‌اند که این خود دامنه‌ای وسیع از تخصص‌ها و رهیافت‌های روش‌شناختی را پوشش می‌دهد.

این کتاب دو گونه مدخل دارد: مدخل‌های کوتاه از دسته سنتی‌تر که اصطلاحات، مفاهیم، نام‌های اشخاص و مکان‌ها، زمینه‌های فرهنگی و تفسیری را در بر می‌گیرند، اما در سراسر مجلدات مقالات مبسوطی درباره مضامین و موضوعاتی با اهمیت ویژه نیز یافت می‌شوند، از جمله: «امت و جامعه»، «خط عربی»، «زبان عربی»، «روش‌های انتقادی معاصر و قرآن»، «کیهان‌شناسی»، «گاه‌شماری و قرآن»، و «هنر و معماری و قرآن». ارجاعات متقابل فراوان خوانندگان با هر پیشینه‌ای را قادر می‌سازد مدخل مورد نظر خویش را سریع و ساده بیابند.

سروراستار در پیش‌گفتار خویش توضیح می‌دهد که «محدودیت‌های پروژه (تعبیر جالبی که هر ویراستاری خیلی زود به ارزش آن پی می‌برد) ایجاب می‌کرد که تمرکز کار بر خود قرآن باشد» (ص XI؛ ترجمه فارسی: ص بیست‌وسه)؛ بنابراین، هیچ مدخلی درباره چهره‌های شاخص سنت تفسیری مثل طبری، زمخشری، سیوطی و مودودی وجود ندارد. من قانع

نشدم که این محدودیت منطقی باشد. چنان که خود مکاولیف اذعان می‌دارد مطالعه قرآن به سختی از تفسیر قابل تفکیک است، و در واقع، بسیاری از مدخل‌ها در این کتاب تفسیری هستند، نه قرآنی محض. مثلاً مدخل «ابرهه» به شخصیتی می‌پردازد که هیچ‌گاه در متن مقدس اسلام نام برده نشده بلکه تنها در تفسیر آمده است. می‌توان گفت در دایرةالمعارف که برای حدود هزار مدخل طراحی شده، باید دست‌کم جایی برای شخصیت‌های بسیار مهم در نظر گرفت که تقریباً هر آنچه دربارهٔ چگونگی فهم قرآن در طول سده‌های متمادی دانسته است — و در واقع، می‌توان دانست — مدیون آن‌هاست.

سطح علمی این کتاب بسیار بالاست. مدخل‌ها مختصر و مفیدند و به‌دقت وضعیت مطالعات در آن زمینه، و در عین حال گزارشی کامل از دیدگاه‌ها و چشم‌اندازهای متفاوت را منعکس می‌سازند. کتاب‌شناسی‌ها به‌غایت سودمندند و به‌ندرت می‌توان در آن‌ها خلأ یا کاستی یافت. آنچه بیش از همه مایهٔ خوشوقتی است توجه فراوان به مطالعات نوین اسلامی است. استانداردهای تولید و چاپ نیز بسیار عالی هستند. چندین مقاله تصاویر سیاه‌وسفید دارند که تمیز و شفاف چاپ شده‌اند. به هر روی، این ویژگی‌ها را باید به‌راستی به فال نیک گرفت، و به‌ویژه وقتی اهمیتشان روشن‌تر می‌شود که بدانیم نخستین مجلدات تنها مرجع قابل‌مقایسه، یعنی ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام

چنین تغییر چشم‌اندازی چه حاصلی داشته است. مسلمانان اکنون قریب به یک میلیارد نفرند که تقریباً یک‌ششم جمعیت دنیاست. نیاز به مرجعی جامع که جنبه‌های مختلف متن مقدس آنان را با جدیت، به‌شیوه‌ای ابتکاری و در مقیاسی گسترده پوشش دهد، بدیهی است و این امر بسیار خوب در این دایرةالمعارف صورت پذیرفته است. با اندکی تسامح می‌توان گفت که این دایرةالمعارف اثری مرجع است که می‌توان به هرکس که به اسلام، قرآن و سنت معنوی‌اش علاقمند است، توصیه کرد از ابتدا تا انتهایش را بخواند. با این همه، مایهٔ تأسف است که چنین کتاب مرجعی که بی‌شک بازار گسترده‌ای هم دارد، این قدر گران قیمت‌گذاری شده که واقعاً غیرمسئولانه است.

1. Lawrence I. Conrad, "Review of Jane Dammen McAuliffe (ed.): Encyclopaedia of the Qur'an, Volume One (A-D), Volume Two (E-I), Volume Three (J-O). Leiden: Brill, 2001-3", Der Islam, 80 (2003), 156-7, 82 (2005), 176-7.

معرفی دایرةالمعارف قرآن اشتفان ویلد، دانشگاه بُن^۱

سروراستار در پیش‌گفتارش بر دایرةالمعارف قرآن (به‌اختصار: EQ) هدف از این کتاب را شرح داده است. قرار است دایرةالمعارف قرآن به «اثری مرجع شامل بهترین یافته‌های مطالعات قرآنی سدهٔ حاضر» بدل شود و در عین حال «به رونق پژوهش‌های قرآنی در دهه‌های پیش‌رو یاری رساند». از بعد مخاطبان اثر نیز «در دسترس قرار دادن فضای مطالعات قرآنی برای طیف گسترده‌ای از محققان دانشگاهی و خوانندگان تحصیل‌کرده» به‌عنوان هدف تعیین شده است (همهٔ نقل‌قول‌ها ص X؛ ترجمهٔ فارسی: ص بیست‌ودو). جلد نخست نشان می‌دهد که دایرةالمعارف قرآن فرهنگ اصطلاحات، مفاهیم، اعلام، اماکن، تاریخ فرهنگی و تفسیر قرآن است، به‌علاوه مقالاتی دربارهٔ برخی از مهم‌ترین مضامین و موضوعات مطرح در مطالعات قرآنی. هدف اصلی این کتاب آن است که بهترین اطلاعاتی که متخصصان می‌توانند برای مخاطبان غیرمتخصص عرضه دارند، یکجا گردآورد. همان‌طور که از نام‌های فهرست‌شده ذیل عناوین هیئت ویراستاری، کمک‌ویراستاران، و اعضای شورای مشاوران پیداست، سروراستار و ناشر توانسته‌اند از نخبگان و متخصصان بین‌المللی کمک بگیرند که خود ضامن آن است که دایرةالمعارف قرآن از بالاترین استانداردهای قرآنی پژوهی در دورهٔ معاصر برخوردار است، چنان که نام‌های مؤلفان و استانداردهای بالایی مقالات

دهه‌هاست که کهنه شده‌اند.

البته توفیق عمدهٔ دایرةالمعارف قرآن به مجموعه‌ای از عوامل بازمی‌گردد: نظارت شفاف و آگاهانهٔ ویراستاران، مشارکت محققان متخصص و دلسوز، و تعهد یکی از ناشران برجسته. گذشته از این‌ها، تدوین این دایرةالمعارف زمانی رخ داد که بر همگان معلوم شده بود وقت آن رسیده که محققان غربی از اولویت‌ها و سلايق گذشته درگذرند و به ایده‌هایی بپردازند که به مسائل امروز مسلمانان پیوند می‌خورد. این عامل بی‌واسطگی و پیوستگی است که دایرةالمعارف قرآن را به منبع اطلاعاتی تازه و الهام‌بخش بدل ساخته است.

شاید بتوان در کتاب مرجعی که بر چنین موضوع ویژه‌ای تمرکز یافته، موضوعاتی را هم لحاظ کرد که احتمالاً باید در محملی گسترده‌تر مثلاً در دایرةالمعارف اسلام طرح می‌شدند. مثلاً مدخل «جغرافیا» در دایرةالمعارف قرآن را انگلیکا نیوبورت ماهرانه و منطبق با معیارهای پژوهشی نوین نگاشته که بالغ بر بیست صفحه است؛ در این مقاله به موضوع اسلام و جهان اسلام به‌مثابهٔ امر واحد پرداخته شده است. اما شاید بهتر بود که این پروژهٔ مرجع در قرن بیست‌ویکم بر حوزه‌های تخصصی‌تر تمرکز می‌یافت، به جای اینکه کوشش شود کل جهان اسلام با همهٔ شاخه‌هایش در طول ۱۴۰۰ سال گذشته را شامل شود. حتماً ویراستاران دایرةالمعارف قرآن می‌توانند توضیح دهند که

به‌خوبی مؤید آن است.

بنا بر رهیافت برگزیده، عناوین مدخل‌های دایرةالمعارف قرآن انگلیسی هستند، نه عربی — انتخابی سخت، چنان که در پیشگفتار بدان تصریح شده است. مسئله دشوار دیگر تعیین موضوع و محتوای دایرةالمعارف بوده است. آیا دایرةالمعارف قرآن باید دایرةالمعارف قرآن باشد یا دایرةالمعارف قرآن و تفسیر؟ انتخاب در این مورد احتمالاً سخت‌تر بوده است؛ تصمیم نهایی تمرکز بر قرآن بوده است — اما: «تقریباً هر مقاله این دایرةالمعارف به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر متون تفسیری استوار است» (ص XI؛ ترجمه فارسی: ص بیست‌وسه). نتیجه این تصمیم آن بوده که در عنوان مدخل‌ها اثری از نام‌های مهم در تاریخ تفسیر قرآن نیست. به طبری یا زمخشری که در بسیاری از مدخل‌ها به‌کرات از آن‌ها نقل شده، مدخل مستقلی اختصاص نیافته است. چهره‌های سرشناس قرآنی از دوران متقدم نظیر عاصم بن بهدله، از قراء سبعة، یا عبدالله بن مسعود، صاحب مصحف معروف پیش از جمع عثمان، نیز مدخلی ندارند. قاعدتاً انتظار می‌رود در این دایرةالمعارف تخصصی هر سوره قرآن نیز مدخلی داشته باشد، اما این طور نیست. در واقع، همه این‌ها حاکی از آن است که دایرةالمعارف قرآن در وهله نخست برای استفاده‌کنندگان غیرمتخصص که با اصطلاحات عربی آشنا نیستند، تدوین شده است. البته قاعده کاربرد مدخل‌های انگلیسی نیز به‌طور افراطی اعمال نشده است، چه به‌درستی مدخل‌هایی

نمونه، محققان در باب تاریخ تثبیت نهایی متن قرآن اتفاق نظر ندارند؛ آیا محمد [ص] کسی بوده که تدوین نهایی این متن را انجام داده (جان برتن) یا این متن دو یا سه سده پس از درگذشت او تثبیت شده است (جان ونزبرو)؟ در مقاله «گاه‌شماری و قرآن» (گرهارد باورینگ)، دیدگاه‌های مختلف تبیین و مراجع اصلی هر دو دیدگاه ارائه شده‌اند. اما در مقاله «جمع قرآن» که یکی از این طرفین دعوا (جان برتن) نوشته، نه به دیدگاه مخالف اشاره‌ای شده، و نه به مدخلی که گرهارد باورینگ نوشته، ارجاعی هست. بدین ترتیب، خواننده ناآشنا و غیرمتخصص به‌خطا می‌پندارد که محققان در این مسئله اجماع دارند. مدخل «جمع قرآن» فایده بیشتری می‌داشت اگر در آن به‌روشنی به این اختلاف نظر علمی اذعان و اطلاعات کتاب‌شناختی دیدگاه مخالف ذکر می‌شد.

در کل، انتخاب مدخل‌های انگلیسی حتی از منظر متخصصان هم مفید است. مزیتش آن است که الان مدخل‌هایی چون «تشبیه»، «تقدیر»، «پاکدامنی»، «ایمان و قرآن»، «رذیه و رذیه‌نویسی»، «رومیان»، «کتاب»، و «مرگ و مرده» را در اختیار داریم. البته مشکلاتی هم وجود دارد. از جمله اینکه مدخل‌های بسیاری از اعلام در قالب یهودی و مسیحی و نه در شکل قرآنی‌شان ظاهر شده‌اند. بنابراین، باید به جای ابراهیم به دنبال ابراهام (Abraham) بگردیم و «آدام و ایو» (Adam and Eve) را جستجو کنیم نه «آدم» و زوجش (که در قرآن نام برده نشده است). از آن مسئله‌دارتر،

مدخل‌هایی چون «آرات» هستند. قرآن از جایی که کشتی نوح بر آن نشست، با نام جودی یاد کرده است. اما چون نظام مدخل‌های انگلیسی اعمال شده، چنین رویه‌ای کاملاً طبیعی است. اشکال جدی‌تر، و احتمالاً آزردهنده‌ترین اشکال ساختاری، انتخاب عنوان مدخل‌هاست. چنین انتخابی برای هیچ کس کاملاً راضی‌کننده نیست. من نمی‌دانم واقعاً چه کسی در دایرةالمعارف قرآن دنبال «ادبیات آفریقایی» می‌گردد. این مدخل حاوی اطلاعات بسیار مفیدی است. بیش از نیمی از مقاله به نقش قرآن در نوشته‌های عالمان غرب جهان اسلام مربوط می‌شود. بخش دوم مقاله به نظریه مناقشه‌آمیز محمود محمد طه درباره قرآن و «پیام ثانوی اسلام» می‌پردازد. گرچه روشن است که نظریه محمود محمد طه قطعاً به دایرةالمعارف قرآن مربوط می‌شود، عنوان انتخاب‌شده برای مدخل چندان مناسب نیست. من که انتظار نداشتم چنین اطلاعاتی را ذیل این عنوان بیابم، چرا «آفریقایی» — درحالی که حتی از آفریقای جنوبی که سهم ویژه‌ای در تفسیر قرآن معاصر دارد، نام برده نشده است؟ و چرا «ادبیات»؟ در مقدمه، سرواستار بیان می‌دارد که این مدخل «به پیوند ادبی می‌پردازد» (ص XII). در اینجا با مسئله عدم یکدستی روبرویم. عنوان «ادبیات عرب و قرآن» به مدخل «ادبیات و قرآن» ارجاع شده که در جلد سوم آمده است. بی‌تردید این مدخل به مسئله‌ای بسیار مهم می‌پردازد، اما روشن است که «ادبیات» در اینجا به معنای آثار ادبی (belles

عربی چون عاده، برزخ، بسمله، ذوالکفل و امثال آن نیز وجود دارند. یکی دیگر از دشواری‌های پیش‌روی ویراستاران این بوده که سنت‌های علمی متفاوت، به‌ویژه پژوهش‌های مسلمانان و غیرمسلمانان در باب قرآن، را با هم ترکیب کنند. هنوز چندان معمول نیست که پژوهش درون‌دینی و برون‌دینی را به هم پیوند دهند و به موضوعی بپردازند که غالباً عرصه نزاع بوده تا بحث علمی؛ این امر به‌ویژه وقتی موضوع به قرآن مربوط می‌شود، بیشتر صادق است. ویراستاران مراقبت زیادی به خرج داده‌اند تا محققانی از هر دو اردوگاه را کنار هم بنشانند به‌گونه‌ای که بتوان رویکرد غالب را بی‌طرفی خیرخواهانه بر مبنای معیارهای علمی و نه عقاید جزمی دانست. جالب است که ببینیم به‌طور خاص واکنش مسلمانان به دایرةالمعارف قرآن چه خواهد بود. محمد ارکون در گزاره‌ای جالب‌توجه در یکی از مقالات جلد نخست می‌گوید: «مادامی که مسلمانان در همان چارچوب جزمی که در قالب تاریخی‌اش از سده‌های سیزدهم و چهاردهم میلادی به آنان رسیده می‌اندیشند، برای دایرةالمعارف‌های اسلامی مشابه، از جمله دایرةالمعارف قرآن اسلامی هم جایی می‌توان یافت» (ص ۴۲۸).

مشکلاتی هم با سنت‌های علمی مختلف وجود دارد. اجتناب‌ناپذیر و البته سودمند است که چنین دایرةالمعارفی اختلاف‌نظرهای علمی حتی در مسائل مبنایی را بازتاب دهد. برای

letters) است، درحالی که در مورد «ادبیات آفریقایی» این واژه صرفاً به معنای «آثار مکتوب» است.

مدخل «نقض عهد و امانت» را به‌سادگی می‌توان با مدخل «عهد و پیمان» تلفیق کرد. مدخل «روش‌های انتقادی معاصر و قرآن» نوشته محمد ارکون، فراخوانی است مفصل و پرشور در دفاع از یک معرفت‌شناسی جدید و کوششی است برای حل «تعارض تاریخی و معرفت‌شناختی میان فلسفه و برهان علمی» (ص ۴۲۸). اما چه کسی انتظار دارد این مطلب را ذیل چنین عنوانی بیابد؟

به گمان من، پروژه دایرةالمعارف قرآن، صرف‌نظر از این اشکالات، تعارض‌ها و کاستی‌های جزئی، سرآغاز خوبی است. باید چونان اثری پیش‌تاز در میان پژوهش‌های بین‌المللی در این حوزه به آن خوشامد گفت. سرویراستار، در پیشگفتار هوشمندانه‌اش تصویری روشن از دشواری‌های این کار پیشگامانه به‌دست می‌دهد. در اغلب موارد، مدخل‌ها نه‌تنها ادبیات موضوع را نشان می‌دهند که زمینه‌های جدیدی را هم طرح می‌کنند. درست است که این قبیل کارها را به روش‌های مختلفی می‌توان انجام داد، اما دشوار می‌توان درباره عملی‌بودن روش‌های جایگزین سخن گفت و از آن دشوارتر، اینکه برتری آن‌ها را ثابت کرد.

در کل، احساس می‌کنم که به مسائل جدید یا معاصر و فهم غیر سنی از مفاهیم قرآنی کمتر پرداخته شده است. بنابراین، باید هر مدخل را جداگانه بررسی کرد تا معلوم شود آیا مؤلف همه مباحث

مقابلی به آن دو مقاله بیابد. در مدخل «حکیمت» (محسن ذاکری) از کارکرد قرآنی واژه «حکم» و فعل مربوط به آن «حکم کردن» بحث می‌شود. احتمالاً برای خواننده جالب بود اگر می‌دانست که تفسیر برخی آیات قرآن که شامل این واژگان است، در تفاسیر معاصر به‌شدت محل بحث و مناقشه بوده، زیرا مفسران اثرگذاری چون سید قطب از این آیات مبنایی قرآنی برای حکومت و دولت اسلامی استنباط کرده‌اند.

این جلد به‌خوبی تولید و با دقت ویراسته شده است. مدخل‌ها عموماً بسیار خواندنی هستند و در آن‌ها کتاب‌شناسی فشرده‌ای از منابع استفاده‌شده و ادبیات جدید موضوع عرضه می‌شود. جای خوشحالی است که می‌بینیم به مطالعات انجام‌شده به دیگر زبان‌های اروپایی چون فرانسوی و آلمانی نیز توجه شده است.

1. Stefan Wild, "Review of Jane Dammen McAuliffe (ed.): Encyclopaedia of the Qur'an. Volume One (A-D). Leiden; Brill, 2001", Die Welt des Islams: International Journal for the Study of Modern Islam, Vol. 43, No. 2 (2003), 294-7.

معرفی دایرةالمعارف قرآن

ایون یازبک حداد، دانشگاه جورج تاون، واشنگتن^۱

بن دمن مکاولیف از دانشگاه جورج تاون که سال‌هاست در دنیای آکادمیک به‌عنوان محقق قرآن و تفسیر شناخته می‌شود، اینک مجموعه چندجلدی ارزشمندی با عنوان دایرةالمعارف قرآن (۲۰۰۱) را روانه بازار کرده است. مکاولیف به‌عنوان سرویراستار همراه با همکارانش و داد قاضی، کلود ژیلیو، ویلیام گراهام، و اندرو ریپین اثری سودمند، خواندنی و علمی درباره قرآن - شامل زمینه‌های وحی، ساختار و مضامین، و تفسیر قرآن - عرضه داشته‌اند. چنان‌که مکاولیف در پیش‌گفتار جلد نخست اذعان می‌دارد، این دایرةالمعارف نخستین تلاش برای خلق اثری مرجع و اساسی در باب قرآن است. این کار در پژوهش درباره متن قرآن و روایات مربوط به آن، و در نتیجه مطالعه درباره یکی از ادیان زنده دنیا، یعنی اسلام سهم بسزایی ایفا می‌کند.

گستره مطالبی که باید در این اثر مرجع پوشش داده شود به گونه‌ای که آن را به ابزاری جامع و بسیار کارآمد در تحقیق بدل سازد، ویراستاران را با چالش‌هایی عمده مواجه کرده است. از جمله این چالش‌ها، کاربرد اصطلاحات انگلیسی به جای اصطلاحات عربی (چنان‌که در دایرةالمعارف اسلام هست) برای عنوان مدخل‌ها و مقالات بوده است. این تصمیم که همچنان مورد انتقاد کسانی است که معتقدند کاربرد اصطلاحات عربی دقیق‌تر از ترجمه انگلیسی آن‌هاست، اثر حاضر را برای خوانندگانی که اصطلاحات

مربوط به آن مدخل را پوشش داده است یا نه؛ مؤلف باید به‌گونه‌ای نظام‌مند خواننده را از تفاوت‌های تاریخی، منطقه‌ای و فرقه‌ای در تفسیر موضوعات و مفاهیم قرآنی آگاه کند و در عین حال، به تفسیرها و تجربه‌های نوین در این باب بپردازد. این پیشنهاد را از آن رو می‌دهم که در برخی مدخل‌ها به تفاسیر «شیعی» یا «معاصر» اشاره نشده و این تفاسیر تحلیل نشده‌اند. این بی‌توجهی، در مواردی نه چندان کم، این ابهام را در ذهن خواننده پدید می‌آورد که آیا واقعاً چنین تفاوت‌هایی وجود ندارند یا صرفاً مؤلف مدخل به آن‌ها نپرداخته یا آن‌ها را مهم ندانسته است. برای نمونه، مقاله میسوط و مفصل «نسخ» (جان برتن) تقریباً به‌طور کامل به زمینه تاریخی موضوع در سده‌های نخست اختصاص یافته و مطالب تنها از منابع سنی نقل شده است. این ممکن است در ذهن خواننده این تصور را پدید آورد که مسلمانان غیر سنی و نیز مفسران دوران معاصر درباره این مفهوم مطلب درخور ذکری ندارند. اما کافی است به مقاله «احمدیه» (یوحنا فریدمن) مراجعه کنیم تا دریابیم که این فرقه نظریات بسیار مهم و متفاوتی در باب نسخ دارند؛ یا مقاله «ادبیات آفریقایی» (جان ا. هانویک) را بخوانیم تا ببینیم که محمود محمد طه، عالم سودانی (اعدام ۱۹۸۵) از اینکه کدام بخش‌های قرآن را باید منسوخ دانست، تفسیری کاملاً متفاوت و افراطی داشته است. ذیل «احمدیه» و «ادبیات آفریقایی» به مدخل «نسخ» ارجاع داده شده، اما خواننده دست‌کم انتظار دارد که از مدخل «نسخ» هم ارجاع

عربی را نمی‌شناسند، سهل الوصول تر ساخته است. ارجاعات متقابل گسترده‌ای نیز فراهم آمده است. چالش دیگر رعایت تعادل درباره نویسنده‌گان مدخل‌ها بوده است آن هم با لحاظ عوامل متعددی چون حوزه علمی، رهیافت، شایستگی علمی و تعهد در به‌کارگیری توأمان محققان مسلمان و غیرمسلمان. همچنین مکاولیف و همکارانش مشکلاتی را که بر سر راه تحقیق درباره متن مقدسی چون قرآن قرار دارد، به‌خوبی می‌شناسند و از این رو، نهایت دقت و حساسیت را به خرج داده‌اند تا احترام به متن مقدس و تحلیل صادقانه و عالمانه مطالب را با هم در این مجموعه مقالات ارائه کنند.

خواننده‌ای که مشتاق بررسی موضوع یا مفهومی خاص است، نباید مطالب فشرده و در عین حال آگاهی‌بخش در پیشگفتار را نادیده بگیرد. مکاولیف با مقایسه تاریخی و ساختاری قرآن با دیگر متون مقدس جهان، متنی سودمند برای کسانی که با مطالعه درباره متون مقدس و روایات آشنایی ندارند، فراهم آورده است. خواننده به فهمی موجز ولی مفید از ترکیب، تفاوت‌های مضمونی و تنوع سبکی قرآن و نیز تاریخ دانش تفسیر با همه تفاوت‌هایش دست می‌یابد. مکاولیف با بهره‌گیری از دانش خویش در باب تاریخ مجادلات میان مسیحیان و مسلمانان، به‌اجمال به برخی مجادلات کلامی که شاخصه این دو جامعه بوده، می‌پردازد. آنچه نقش این دایرةالمعارف را برجسته می‌سازد روش

و دایرةالمعارف‌ها بسیار تداول یافته و بسیاری از آن‌ها متأسفانه شتابزده و غالباً از سوی محققانی گردآوری شده‌اند که در زمینه علمی خویش چندان جالفتاده نیستند. اما این اشکال اصلاً درباره این اثر جامع صادق نیست. دایرةالمعارف قرآن حاصل تلاش علمی بین‌المللی با گروه مشاوران خبره در زمینه قرآن است که در آن تلاش گروهی محققان مسلمان و غیرمسلمان بازتاب یافته است. در مجلدات دایرةالمعارف از مدخل‌های بسیار کوتاه (چند خطی) تا مقالات مهم و موضوعی کاملاً بلند یافت می‌شود. بدین ترتیب، این دایرةالمعارف در آن واحد هم کار فرهنگ‌وازان را انجام می‌دهد، هم دایرةالمعارف است و هم مرجعی بلند و تفصیلی در باب قرآن و تفسیر. مجموعه‌ای از مؤلفان به‌روز و متعهد برترین پژوهش‌ها در باب قرآن را در این دایرةالمعارف گرد آورده‌اند. از آنجاکه مطالب فراوانی در این دایرةالمعارف گنجانده شده، کتاب با حروف ریز چاپ و منتشر شده که احتمالاً خواننده را اذیت خواهد کرد. البته این در قیاس با اهمیت کار اشکال کوچکی است. فهرست مؤلفان مدخل‌ها و اختصارات در آغاز هر جلد آمده است. قیمت بسیار گرانی که برای کل مجلدات در نظر گرفته شده، خارج از توان مالی یک محقق است. البته بدیهی است که خرید آن برای کتابخانه‌ها و مؤسسه‌ای که آثار مرجع را نگهداری می‌کنند، ضروری است. من پیش‌بینی می‌کنم که استفاده بلندمدت دانشجویان و محققان این سرمایه‌گذاری را توجیه و ارزشمند

می‌سازد. بی‌تردید، این اثر به معتبرترین کار پژوهشی موجود در زمینه مطالعات قرآنی بدل خواهد شد.

1. Yvonne Yazbeck Haddad, "Review of Encyclopaedia of the Qur'an, Volume One (A-D), Three (J-Q), Four (P-Sh), Five (Si-Z). Jane Dammen McAuliffe (Ed.), Leiden: Brill, 2001-6". *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 14, No. 3 (July 2003), 359-360; Vol. 19, No. 1 (January 2008), 127-8.

معرفی دایرةالمعارف قرآن

مصطفی شاه، مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی، لندن^۱
ویراستاران دایرةالمعارف قرآن آن را نخستین اثر مرجع و جامع مختص به مطالعات علمی در باب قرآن دانسته‌اند که به زبانی غربی منتشر می‌شود. هدف از این کار ارائه آخرین دستاوردهای قرن در فضای مطالعات علمی و آکادمیک قرآنی است که چونان ابزار مرجع انتقادی برای دانشجویان و محققان علوم اسلامی کارآمد باشد. در این پنج جلد قریب به هزار مدخل گنجانده شده که به مفاهیم، مضامین، اشخاص و اصطلاحات مربوط به قرآن و علوم قرآنی اختصاص دارند؛ در واقع، در این

استادانه‌ای است که ویراستاران موضوعات و مؤلفان مقالات را انتخاب کرده‌اند تا پژوهش غربی و اسلامی در باب قرآن توأمان در آن بازتاب یابد. در مدخل‌ها ارزشی که مسلمانان برای متن قرآن قائلند، محترم داشته می‌شود؛ روش‌های مفهوم‌سازی مسلمانان از متن مقدس در چارچوبی علمی ارائه می‌شود؛ مفاهیمی که آموزه‌های تجویزی که زندگی‌شان را شکل می‌دهد از آن گرفته شده و در آن‌ها پاسخ مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی یافت می‌شود که در رویارویی با بقیه دنیا با آن‌ها مواجه می‌شوند. دایرةالمعارف ممتاز جین دمن مکاولیف در باب اصطلاحات و مفاهیم قرآن خدمتی منحصربه‌فرد به مطالعه علمی درباره اسلام است. افزون بر ۱۰۰۰ مدخل این دایرةالمعارف به خواننده این امکان را می‌دهد که: اولاً با موضوعات خاصی که در قرآن به آن‌ها پرداخته شده، آشنا شود و ثانیاً ارجاعاتی به مطالعات تفصیلی درباره این متن در منابع اسلامی و غربی بیابد.

سختگیری علمی ویراستار از دقتی که در آماده‌سازی یکایک مدخل‌ها به‌کار گرفته شده، هویداست. مؤلفان همگی در زمینه مربوط خبره‌اند و مقالات از کیفیت تحقیق آنان درباره موضوع مورد نظر حکایت دارند. مدخل‌ها مضامین و اصطلاحات قرآنی، اعلام، اماکن، تاریخ فرهنگی و تفسیر قرآن را شامل می‌شوند. مکاولیف نخستین مرجع جامع قرآنی — به معنای دقیق کلمه — به زبان انگلیسی را پدید آورده است. امروزه تولید فرهنگ‌ها

دایرةالمعارف به موضوعات کلامی، فقهی، تاریخی، فرهنگی و ادبی پرداخته شده که به نحوی به قرآن مربوط بوده و از «میراث علمی غنی» مطالعات سنتی در زمینه علوم اسلامی استخراج شده‌اند. خانم جین دمن مکاولیف، سروراستار دایرةالمعارف در پیشگفتار مفصلی که بر آن نگاشته، توضیح می‌دهد که این دایرةالمعارف ثمره چند سال آماده‌سازی، طراحی و برنامه‌ریزی بوده است. به‌علاوه، او تأکید می‌کند که ویراستاران توجه ویژه‌ای مبذول داشته‌اند که این دایرةالمعارف «منظرها و پیش‌فرض‌هایی متنوع» از محققان مسلمان و غیرمسلمان را شامل شود تا نماینده پژوهش «آکادمیک و دقیق» در باب قرآن باشد.

مدخل‌های پنج جلد در قالب مقالات و جستارهایی متوسط به ترتیب الفبایی سامان یافته‌اند. مروری اجمالی بر کتاب نشان می‌دهد که مدخل‌ها یکدست و پراطلاع نگاشته شده‌اند. در واقع، هر یک از این مدخل‌ها کتاب شناسی انتقادی و جامعی از منابع سنتی و جدید دارند که دامنه گسترده‌ای از عناوین و موضوعات را پوشش می‌دهند. روشن است که جنبه‌های سنتی مطالعات قرآنی به‌طرز چشمگیری در بسیاری از مدخل‌های این دایرةالمعارف ارائه، و در عین حال به رهیافت‌های معاصر به متن و تفسیر قرآن نیز به اندازه کافی پرداخته شده است. مکاولیف بیان می‌دارد که ویراستاران درباره نحوه

و قرآن)، استخاره (نکته کاربردهای عامیانه و طلسم‌گونه قرآن)، استخوان‌ها (نکته مراحل زیستی انسان؛ مرگ و مرده)، الاغ (نکته حیوانات)، الفبا (نکته خط عربی؛ حروف مقطعه)، انسان‌شناسی (نکته علوم اجتماعی و قرآن)، پرندگان (نکته حیوانات)، بدن (نکته کالبدشناسی؛ اسماء و صفات خدا؛ تشبیه)، پیوند نسبی (نکته خویشاوندی؛ خانواده)، تمثیل (نکته زبان و سبک قرآن؛ تفسیر قرآن؛ دوره آغازین و میانه)، توت (نکته کشاورزی و گیاهان)، حیوان وحشی (نکته حیوانات؛ حلال و حرام)، زنبور (نکته حیوانات)، زندگی پس از مرگ (نکته آتش؛ بهشت؛ دوزخ؛ قیامت)، سپاه (نکته جنگ‌ها)، فرزندخواندگی (نکته فرزندان؛ خانواده)، قربانگاه (نکته بت و تمثال)، گاو (نکته حیوانات)، مجاز (نکته زبان و سبک قرآن)، مورچه (نکته حیوانات)، میراث (نکته ارث)، میزان (نکته معاد)، نامزدی (نکته ازدواج و طلاق)، نجوم (نکته کیهان‌شناسی)، نیاکان (نکته خویشاوندی؛ خانواده)، وجود (نکته آفرینش؛ عیسی)، وسوسه/افسون (نکته سحر).

در میان مدخل‌ها، جستارهای تفصیلی زیادی هست که مروری دقیق بر موضوعات، مضامین و مفاهیم قرآنی دارند؛ برای نمونه: امت و جامعه، انفاق، ایمان و کفر، باستان‌شناسی و قرآن، جمع قرآن، خط عربی، خوشنویسی و قرآن، روش‌های انتقادی معاصر و قرآن، زبان عربی، کتاب، گاه‌شماری و قرآن، مسیحیان و مسیحیت، مصحف‌های قرآن، هنر و معماری و

چینش مدخل‌های این دایرةالمعارف تأمل کردند و دست‌آخر تصمیم گرفتند به جای شیوه آوانگاری عربی به انگلیسی که در دایرةالمعارف اسلام (EI) اعمال شده و معمولاً «استاندارد علمی» تلقی می‌شود، از نظام عنوان‌بندی انگلیسی‌زبان استفاده کنند. فرض بر آن بوده که گزینش این نظام مدخل‌گزینی کارآمدی و اثربخشی این دایرةالمعارف را افزایش داده و به عرضه منسجم‌تر مطالب می‌انجامد. همچنین گفته شده که چنین چینی برای خواندگانی که برای نخستین بار به قرآن و علوم قرآنی می‌پردازند، مناسب‌تر است. ویراستاران اذعان دارند که نظام مدخل‌گزینی عربی برای متخصصان حوزه علوم اسلامی و قرآنی مفیدتر (و از وضوح و دقت بیشتری برخوردار) است، با این حال مدعی هستند که این نظام چنان‌که باید برای محققانی که پیشینه‌ای در این علوم ندارند، کارآمد نیست. با توجه به اینکه ویراستاران دامنه گسترده‌تری از مخاطبان را هدف گرفته‌اند، نظام عناوین انگلیسی همراه با ارجاعات متقابل کامل انتخاب درستی به نظر می‌رسد. هرچند برای اصطلاحات خاص عربی نظیر برزخ، بدر، بسمله و عاد از همان نظام آوانگاری به زبان انگلیسی استفاده شده است.

علاوه بر مدخل‌های اصلی، انبوهی از مدخل‌های ارجاعی هم در این دایرةالمعارف هست که به یک یا چند مدخل دیگر ارجاع داده شده‌اند، مانند: اتحاد (نکته سیاست و قرآن)، اتم (علم

قرآن. در این مدخل‌ها پژوهش عمیق و تفصیلی قابل‌ملاحظه است. نمونه‌های ذیل از ماهیت و گستره موضوعاتی که در این دایرةالمعارف طرح شده‌اند، تصویری کلی به‌دست می‌دهند: آخرالزمان، آدم و حوا، آفرینش، ابراهیم، ارجاء، اوقات شبانه‌روز، بارگاه الهی، برادر و برادری، بسمله، بنی‌اسرائیل، پیمان الهی، تاریکی، تشبیه، تصلیب، تعویذ، تقدیر، جام و پیاله، نفرین، حرمت حیوانات، حیوانات، خلق قرآن، داوری، داوود، دجال، دروزیه، ده‌فرمان، دثوبندیان، رایانه و قرآن، رذیه و رذیه‌نویسی، رنگ‌ها، روز و شب، رومیان، رؤیا و خواب، سلطه، شجاعت، شورا، شیطان، صحابه پیامبر، عرب بادیه، عقد و پیمان، عذاب، غار، غرق‌شدن، فتح، فرشته، کاروان، کالبدشناسی، کبر، کشاورزی و گیاهان، کهانت، گفتگو، گوساله سامری، گویش‌ها، متشابه، مجادله، مراحل زیستی انسان، مرگ و مرده، مطالعات قرآنی در آفریقا، معراج، مولی و ولاء، ناامیدی، ناپاکی، نجات، نخل، نسخ، نظافت و طهارت، هابیل و قابیل، هدایت، هوا و باد، به علاوه تعداد زیادی مدخل‌های کوتاه که مایه جامعیت اثر است.

در این دایرةالمعارف مدخل‌های مستقلی به پیامبران و دیگر شخصیت‌های برجسته قرآنی اختصاص یافته است؛ همچنین مدخل‌هایی برای صحابه سرشناس پیامبر دارد، هرچند پیوند قرآنی معیار اصلی برای گنجاندن این مدخل‌ها بوده است. البته ویراستاران تصمیم گرفته‌اند مدخل‌های مربوط به شرح‌حال

شخصیت‌های برجسته و شاخص علوم قرآنی همچون فراء، ابوجعفر طبری و فخرالدین رازی را نیاورند. این تصمیم بر این مبنا بوده که محور موضوعی دایرةالمعارف قرآن باید قرآن باشد، هرچند هر جا که لازم بوده، وجوه مربوط به سهم این عالمان در مطالعات و اندیشه قرآنی ذکر شده است. با این حال، ارزیابی گستره مدخل‌ها که بیشتر به آن اشاره شد، نشان می‌دهد که به‌سادگی می‌شد مدخل‌های شرح‌حال این عالمان را هم در مجموعه متنوع مدخل‌ها لحاظ کرد. شرح‌حال شخصیت‌های سرشناس و تأثیرگذار چارچوب ویژه‌ای برای درک مفاهیم و مضامین اصلی قرآن فراهم می‌آورد؛ در واقع، غالباً به‌واسطه همین نکات شرح‌حالی است که مفاهیم به زمینه‌های مربوط پیوند می‌خورند و تجزیه و تحلیل و تعریف مسئله بسط می‌یابد. مکاولیف هم اذعان داشته که اگر این دایرةالمعارف ویرایش دوم و مفصلی داشته باشد، می‌توان در این تصمیم تجدیدنظر کرد.

تک‌تک مجلدات این دایرةالمعارف نمایه یا «فهرست موضوعی» مستقلی ندارند و نمایه تفصیلی شامل مدخل‌های انگلیسی و اصطلاحات عربی آوانگاری شده در جلد ششم دایرةالمعارف آمده است. در اصل بنا بود که نمایه به آخر جلد پنجم ضمیمه شود؛ اما به خاطر حجم زیاد نمایه این کار عملی نبود و لازم بود یک جلد مستقل به نمایه اختصاص یابد.

بود. «نمایه آیات قرآن» حاوی فهرست ارجاعات به آیات قرآن در مقالات مختلف است. جای نمایه موضوعی در این جلد خالی است. مختصر دایرةالمعارف اسلام (۱۹۷۴) «نمایه موضوعی» دارد که در مقابل کلیدواژه‌های انگلیسی فهرستی از مدخل‌های عربی که به انگلیسی آوانگاری شده‌اند، آمده است؛ در اینجا هم می‌شد از همین الگو بهره برد و در نتیجه دستیابی به موضوعات را برای خوانندگان آسان‌تر کرد.

کیفیت تولید این دایرةالمعارف بی‌نظیر است. قلم‌های به‌کار رفته بزرگ‌تر از قلم‌های استفاده شده در دایرةالمعارف اسلام هستند؛ به‌علاوه، برخی مقالات بلند تصاویر خوبی دارند، از جمله: مدخل «خط عربی» که یازده تصویر از نسخ خطی و مصحف‌های مرتبط با تکامل خط عربی دارد یا مدخل «بسمله» که شامل هشت تصویر از نگارش تزئینی عبارت بسمله با خط‌ها و اشکال مختلف است.

پیشگفتار مکاولیف بر این دایرةالمعارف مروری است جالب بر عوامل تاریخی، سیاسی و فرهنگی که رهیافت‌های مختلف به قرآن را پدید آورده‌اند؛ او همچنین به‌اجمال سیر تطور سنت تفسیری در جهان اسلام را بررسی کرده است.

ارزیابی یکایک مدخل‌های این دایرةالمعارف خارج از حوصله این نوشتار است. این دایرةالمعارف به عنوان نخستین کار جامع و مرجع درباره قرآن به زبانی غربی اثری ارزشمند

نمایه پنج بخش دارد: فهرست الفبایی مؤلفان همراه با عنوان دانشگاهی‌شان و عناوین مدخل‌هایی که نوشته‌اند؛ فهرست مدخل‌ها به تفکیک جلد با ذکر نام نویسنده و شماره صفحه؛ نمایه نام‌های خاص (شامل اعلام، مکان‌ها، زبان‌ها، قبایل، خاندان‌ها، ادیان، حاکمان، و سلسله‌ها)؛ واژگان و تعابیر عربی؛ و دست‌آخر، فهرست آیات قرآن. درحالی که سه بخش نخست قالبی ساده دارند، نمایه واژگان و تعابیر عربی پیچیده‌تر است. این فهرست مطابق با قالب مرسوم در معجم‌های عربی - انگلیسی جدید، به ترتیب الفبایی ریشه سه حرفی عربی است. از آنجا که ویراستاران دایرةالمعارف قرآن برای تسهیل کار خوانندگانی که برای نخستین بار به قرآن و مطالعات قرآنی مراجعه می‌کنند، از نظام مدخل‌گزینی انگلیسی استفاده کرده‌اند، به نظر می‌رسد همان خوانندگان با نمایه واژگان عربی با این ساختار مشکل داشته باشند؛ در مقابل، این نمایه برای محققان و پژوهشگران آشنا به زبان عربی و معجم‌های متداول بسیار ارزشمند خواهد

است. پوشش گسترده و اعتبار علمی مطالب، این کتاب را به منبعی بسیار مهم برای مطالعه علمی قرآن بدل ساخته و مطالب در قالبی منحصربه‌فرد برای کسانی که نخستین بار با متن قرآن و مفاهیم آن آشنا می‌شوند، گرد آمده است. واکنش‌های مثبت نسبت به انتشار این دایرةالمعارف مهر تأییدی بر اهمیت این اثر به عنوان ابزار تحقیق است. امید که تکمله این پروژه نیز منتشر شود.

1. Mustafa Shah, "Review of Jane Dammen McAuliffe (ed.): Encyclopaedia of the Qur'an. Volume One (A-D), Volume Four (P-Sh), Volume Five (Si-Z), volume Six (Index). Leiden: Brill, 2001-6", Journal of Qur'anic Studies, Vol. 6, No. 1 (2004), 127-131; BSOAS, Vol. 66, Part 1 (2003), 73-5 and Vol. 71, Part 2 (2008), 365-6.

